

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ПІД НАГЛЯДОМ ДПУ В 1920-х РОКАХ

Мета статті. Олександр Довженко належить до найвидатніших представників української літературно-мистецької інтелігенції 1920–1950-х років. У його біографії була участь у боротьбі за українську державність, тому він від початку існування більшовицького режиму був у полі зору радянських каральних органів. Матеріали Державного політичного управління були використані згодом для ідеологічного цькування та тиску на режисера, на мистецьке середовище України та формування радянського гранд-нарративу. Мета статті — з'ясувати основні причини встановлення спостереження за молодим художником, режисером і сценаристом. А також показати основні напрями, форми й методи стеження радянських спецслужб, вплив цього процесу на середовище літературно-мистецької інтелігенції в 1920-х роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Використано спеціальні історичні методи: біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. **Наукова новизна дослідження.** Оскільки ідеологічне цькування, стеження за провідним кінорежисером протягом 1930–1950 рр. детально досліджене істориками і кінознавцями, то автор зосередився на вивченні 1920-х років, коли О. Довженко ще не набув статусу найталановитішого кіномитця України. Документи ДПУ яскраво демонструють проникнення репресивної системи в середовище літературно-мистецької інтелігенції вже в 1920-х роках. Прізвище О. Довженка фігурує в щотижневих зведеннях Секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. Цінний матеріал дає і справа-формуляр на митця, заведена ДПУ. **Висновки.** Олександр Довженко

від початку встановлення більшовицької диктатури цікавив радянські спеціальні органи, оскільки брав участь у боротьбі за українську державність та був членом Української комуністичної партії боротьбістів. З часом, посівши помітне місце в літературно-мистецькому процесі, кінотовиробництві, уже став важливим об'єктом спостереження. Матеріали ДПУ 1920-х років були доповнені в 1930-х роках і стали важелем впливу на творчість і особистість кінорежисера та призвели до зміни напрямку його кінодіяльності й ідейної трансформації.

Ключові слова: Олександр Довженко, Державне політичне управління (ДПУ), каральні органи, стеження, українська літературно-мистецька інтелігенція, 1920-ті роки.

Олександр Довженко — яскрава і суперечлива постать в українській культурі. Його творче становлення в художньому мистецтві та кіно відбувалось у 1920-х роках. Саме на цей складний період припадає і початок уваги до нього радянських каральних органів. І хоч його кінотворчість стала класикою радянського кіно, усе ж вона належить до української національної культури. О. Довженко притягав до себе увагу і за життя, і після смерті, насамперед масштабом своєї творчості, впливом на українську та російську радянську культуру, внеском у кіномистецтво. Але багато чого ще потрібно переосмислити у сприйнятті його творчості, зокрема й стосунки митця з більшовицьким тоталітарним режимом.

Мета статті — з'ясувати основні причини встановлення спостереження за молодим художником, режисером і сценаристом О. Довженком, а також показати основні напрями, форми і методи стеження радянських спецслужб, вплив цього процесу на середовище літературно-мистецької інтелігенції в 1920-х роках.

Зауважимо насамперед, що 1920-ті роки були надзвичайно динамічними не лише для О. Довженка, а й для всього літературно-мистецького середовища радянської України. Звісно, митець у ті часи був інший творчо та емоційно, ніж у 1930-х чи 1940–1950-х роках. Вивчення такої непростой теми, як діяльність каральних органів з упокорення літературно-мистецької еліти у вказаний період, ускладнюється неповнотою архівних джерел, зокрема архівів радянських спецслужб. Значна їхня частина зберігається в Москві та недоступна українським дослідникам. Це не дає змоги з'ясувати багато ключових питань, суттєвих деталей, хронологію деяких подій. Оскільки в 1920-х роках митець ще не був надто популярним,

то, мабуть, треба шукати матеріали стеження за ним у справах-формулярах літераторів радянської України та загальному діловодстві Державного політичного управління (ДПУ). У цей час митець ще не згодився на компроміс із власним сумлінням та більшовицьким режимом, його вождями. Ще не було значного впливу Юлії Солнцевої, яка намагалась віддалити О. Довженка від української культури та розсварила з українськими митцями.

Оскільки ідеологічне цькування, стеження за провідним кінорежисером протягом 1930–1950-х років детально досліджене істориками і кінознавцями, то автор зосередився на вивченні 1920-х років, коли О. Довженко ще не набув статусу найталановитішого кіномитця України. Історіографія життя і діяльності О. Довженка та впливу на нього тоталітарного режиму (і вождів, і спецслужб) має величезний обсяг. Серед найважливіших досліджень біографії митця останніх років, у яких розкриваються обставини уваги до нього радянських спецслужб, варто назвати ґрунтовну монографію В. Марочка «Олександр Довженко. Зачарований Десною» (2019) [5]. Перша, не така об'ємна його монографія вийшла 2006 р. [4]. Не втратили свого значення цікаві та ґрунтовні роботи Р. Корогодського «Довженко в полоні : розвідки та есеї про Майстра» [2] та І. Кошелівця «Олександр Довженко : спроба творчої біографії» [3].

Важливим для розкриття постаті О. Довженка став збірник досліджень і документів «Довженко без гриму : листи, спогади, архівні знахідки» [1], який упорядкували 2014 р. Віра Агеєва та Сергій Тримбач. Та найбільше написав про стеження радянських каральних органів за О. Довженком Юрій Шаповал у монографії «Непрошений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби» (2022) [7].

Найважливішими для вивчення зазначеної наукової проблеми є публікації документів радянських спецслужб, які, з огляду на масштаб особистості О. Довженка, численні. Документи ДПУ яскраво демонструють проникнення репресивної системи в середовище літературно-мистецької інтелігенції вже в 1920-х роках. О. Довженко фігурує в щотижневих зведеннях Секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. Цінний матеріал дає і справа-формуляр на митця. Такі справи заводили на тих, хто став об'єктом спостереження і був цікавий ДПУ.

Першим частину документів справи-формуляра О. Довженка, хоч і в неповному та редагованому вигляді (змінена частина прізвищ), опублікував В'ячеслав Попик 1995 р. у журналах «З архівів

ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» та «Дніпро», а 2000 р., — у художньо-документальній збірці «Під софітами спецслужб»¹.

Велику роботу для оприлюднення документів здійснив О. Безручко. Зокрема, 2008 р. вийшла книга «Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб»². А 2011 р. побачив світ тритомник «Справа-формуляр “Запорожець”»³ та четверта велика публікація — монографія на цю тематику «Справа-формуляр “Запорожець”: “І я горів у тому вогні...”». Т. 4. Питання без відповідей»⁴. Віддаючи належне великій праці дослідника, усе ж зауважимо, що у томах 3 і 4 мало документів, а в 4-му — зовсім немає зі справи-формуляра. До того ж, на жаль, публікації містять численні неточності й помилки, які згодом були тиражовані, оскільки науковці посиляються на ці документи, видані 2008-го і 2011 р.

Позитивно вирізняється двотомник документів, укладений Романом Росляком, — «Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб». Перший том охоплює документальний масив 1919–1940 рр.⁵, другий — 1941–1989 рр.⁶. Ці роботи Р. Росляка археографічно досконаліші, ніж попередні документальні публікації, для них притаманна уважність до деталей. До того ж перший том містить ґрунтовні вступні статті, у яких проаналізовано джерела, оприлюднено прізвища агентів, які доносили на О. Довженка, досліджено взаємовідносини митця і тоталітарної держави.

Важливим для вивчення теми переслідування О. Довженка радянськими спецслужбами є збірник документів «Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–

¹ Попик В. А. Під софітами спецслужб : худож.-докум. зб. / Європ. ун-т фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу. Київ, 2000. 406 с.

² Безручко О. В. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб. Київ : Сучас. письм., 2008. 232 с.

³ Безручко О. В. Справа-формуляр «Запорожець»: «І я горів у тому вогні...» / Київ. міжнар. ун-т. Київ : КиМУ, 2011. Т. 1 : «Перша хвиля» розсекречень. 214 с. : іл.; Т. 2 : «Друга хвиля» розсекречень. 203 с. : іл., портр.; Т. 3 : «Третя хвиля» розсекречень. 230 с. : іл.

⁴ Безручко О. В. Справа-формуляр «Запорожець»: «І я горів у тому вогні...». Т. 4. Питання без відповідей / Київ. міжнар. ун-т. Київ : КиМУ, 2011. 232 с. : іл.

⁵ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. 750 с.

⁶ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 2. 1941–1989 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. 621 с.

1929 рр.»⁷, упорядкований 2012 р. Василем Даниленком, Він містить важливі документи, що стосуються початкового етапу стеження за митцем у 1920-ті роки. Та все ж стан доступної джерельної бази не дає змоги визначити важливі питання. Зокрема невідомо, коли почався нагляд за митцем і була відкрита справа-формуляр на нього, який саме орган відкрив і скільки було цих справ. Для прикладу, на письменника Григорія Косинку справу-формуляр відкривали мінімум тричі в 1920–1930 рр.

На думку Василя Даниленка, Довженко був серед тих митців, яких найбільше контролювали: від 1929 р. він перебував у міцних лещатах сталінського тоталітаризму⁸. А що відбувалося до цього періоду? Яка була причина уваги до О. Довженка каральних органів більшовицької диктатури, що спонукало до стеження за ним та заведення справи-формуляра на митця? Ці питання порушує Ю. Шаповал у розділі «Чому Олександр Довженко потрапив під чекістські софіти» нової монографії «Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби», ґрунтованому на дослідженні справи-формуляра. На нашу думку, для цього було кілька причин. І першою серед них можна назвати петлюрівське минуле митця. Наслідком його був арешт О. Довженка з кількома друзями в Житомирі та засудження до концентраційного табору 27 грудня 1919 р. [7, с. 60]. Щоправда, у справі-формулярі зберігся внутрішній документ ДПУ, в якому вказано інше покарання — смертна кара. Але, очевидно, це помилка, оскільки документ датується 15 вересня 1928 р. О. Довженкові вдалося визволитися завдяки втручання представників губпарткому боротьбістів та учительського з'їзду [7, с. 59–60]. Вирок відклали до з'ясування суті питання, його так і не було виконано⁹. Р. Росляк висловив припущення, що, як і Б. Антоненко-Давидович, О. Довженко покинув лави армії УНР у грудні 1919 р., оскільки частина вояків на чолі з С. Петлюрою виїхала в Польщу, ще одна вирушила в Перший зимовий похід, а третя частина — повернулася додому. Очевидно, О. Довженко намагався потрапити до Житомира, у якому раніше вчителював¹⁰.

⁷ Українська інтелігенція і влада : зведення секрет. відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. 756 с.

⁸ Там само. С. 33.

⁹ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 109.

¹⁰ Там само. С. 106–107.

У кінці 1930-х — на початку 1940-х років НКВС знову вивчав петлюрівське минуле О. Довженка і його односельці свідчили, що в домі його батька висіло фото в гайдамацькому однострої [7, с. 62]. Важливим є свідчення письменника Б. Антоненка-Давидовича, сучасника тієї доби, у спогадах «На шляхах і роздоріжжях»: «Світової слави кінорежисер Олександр Довженко брав участь, як козак гайдамацького куреня, в штурмі Київського “Арсеналу”, де більшовики зняли повстання проти Центральної Ради»¹¹.

Ю. Шаповал за справою-формуляром доходить висновку: «Неспростовним залишається те, що “петлюрівські” і “боротьбистські” сторінки біографії Олександра Довженка відкрив чекістам саме Василь Потієнко (“Сорбонін”)» [7, с. 115]. Він — один із відомих діячів УАПЦ, земляк О. Довженка з Сосниці, був завербований ДПУ 1922 р. Саме таке минуле, на нашу думку, і привернуло увагу радянських каральних органів до постаті молодого О. Довженка.

Завдяки заступництву боротьбістів, як згодом і Остап Вишня, Олександр Довженко зміг опинитись у столиці радянської України, потім — за кордоном, а відтак — у вирі літературно-мистецького життя Харкова. У 1919–1920 рр. стався злам і у свідомості О. Довженка. Ю. Шаповал наводить документ зі справи-формуляра від агента Ніколаєнка: «З Олександром Довженком я познайомився в 1920 р. взимку (у січні, здається). Він був обраний головою Ради Студентського Союзу. А я секретарем. Знайомство тривало приблизно півроку. Він кілька разів бував у мене (я жив тоді в академії), і ми довго розмовляли з ним в бібліотеці Кримського, ключ від якої був у мене. За висловленими ним поглядами він був набагато лівіше академічної публіки і висловлювався про необхідність для української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою» [цит. за: 7, с. 69]. Але особливо цінними є слова О. Довженка зі справи-формуляра, зафіксовані в агентурному донесенні, які навів у своєму дослідженні Ю. Шаповал: «Вибору немає [...]. Якщо продовжувати стояти на своєму, то всіх нас перестріляє ЧК, багато хто вже загинув. Поки українці борються проти Радянської влади або стоять в стороні від подій, жида все захопили. Досить! Пора за розум взятися! Для себе я це питання вже вирішив [...]» [7, с. 69].

¹¹ Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях : спогади, невідомі твори. Київ : Смолоскип, 1999. С. 42.

Дещо по-іншому оцінив цю зміну Р. Корогодський: «Довженко від незабутнього 1919 ніколи не був до кінця щирим. І це не докір, не закид — Боже борони! Це констатація на основі низки фактів, аналізу документів, які перебувають у кричущій суперечності до всіх Довженкових заяв, численних автобіографій і навіть записів у “Щоденнику”» [2, с. 27].

Як і лідери боротьбістів В. Еллан-Блакитний, О. Шумський, О. Довженко, за донесеннями сексотів, зафіксованими у справі-формулярі, вважав, що злиття УКП (боротьбістів) у 1920 р. з КП(б)У дасть змогу збільшити кількість українців у партії та сприятиме роботі для України. Ось як агент Сорбонін, згаданий вище В. Потієнко, передає його погляди, почуті під час спільного застілля: «Він провів таку думку, що якщо вся українська інтелігенція піде в члени КП(б)У, то там виявиться більшість з українців, і ця більшість зможе повернути політику партії в інтересах України, що такою є думка всіх боротьбістів, що вступили до лав КП(б)У. Справа була за чаркою. Пам’ятаю, і я, і брат категорично сказали йому, що вважаємо себе невідповідними для роботи в партії, що очевидно, і йому з такими поглядами недовго доведеться побути в КП(б)У» [цит. за: 7, с. 71].

Загалом з 15 тис. боротьбістів у 1920 р. прийняли до КП(б)У 4 тис. Але восени того ж 1920 р. через проведену перереєстрацію майже всі вони були виключені з партії, а після чистки в серпні 1921 р. в КП(б)У залишилось лише 118 осіб [7, с. 74]. Про це говорив М. Скрипник на XII з’їзді РКП(б). Саме боротьбісти сприяли виїзду О. Довженка за кордон і навчання його там у художника Екке. Наркомос (Григорій Гринько) порадив взяти його в посольство, яке очолював О. Шумський. Як вважає Ю. Шаповал, це був спосіб уникнути пильної уваги ДПУ. [7, с. 75–76]. Але, як нам видається, в цих обставинах вона могла тільки посилитись, оскільки перебування за кордоном осіб із такою біографією пильно відстежувалось.

У 1923 р. О. Довженко повертається до Харкова і влаштовується завдяки В. Елллану-Блакитному в газету «Вісті ВУЦВК» на посаду художника, ілюструє книги. На той час він уже був виключений із лав партії через те, що документи, подані на чистку, загубилися і знайшлися через кілька років; про це він дізнався від В. Еллана-Блакитного за день до смерті поета [1, с. 422], що свідчить про їхні близькі контакти. Але й І. Кошелівець [3, с. 62], і М. Шудря [8,

с. 59] вважали, що О. Довженко не боровся за поновлення в партії та не хотів у ній перебувати. Утім Ю. Шаповал аргументовано довів, що О. Довженко прагнув вступити до партії, але це було вже в 1939–1942 рр. [7, с. 78].

Отже, увага до О. Довженка в першій половині 1920-х років була зумовлена його участю у війську УНР, членством у партії боротьбістів та перебуванням за кордоном за сприяння колишніх однопартійців. Це вже згодом, коли молодий О. Довженко геніально проявить себе в кінематографі, його популярність і вплив на літературно-мистецьке середовище стануть ще однією причиною стеження за митцем.

У 1925 р. він почав працювати у ВУФКУ — малював плакати і перекладав українською титри іноземних кінострічок. У 1926 р. був запрошений на Одеську кінофабрику. Але, як писав митець у автобіографії в грудні 1939 р., у червні 1926 р. він ніч просидів у своїй художній майстерні і вранці вийшов із дому, щоб більше ніколи не повертатись [1, с. 423].

Одним зі спонукальних мотивів перейти в кінематограф, як можна зробити припущення за автобіографією 1939 р., було те, що його не задовольняла роль художника-карикатуриста при «заправилах» тогочасних літературних організацій. Адже він був членом ВАПЛІТЕ як ілюстратор. І дав у цій автобіографії нищівну характеристику літературному середовищу Харкова, але, як припускаємо, вона була вимушена — ішов грудень 1939 р., і згадувані літератори вже були репресовані, їх вважали «ворогами народу»: «Мені часто було сумно дивитись на їх безпросвітну провінційність, некультурність і вузькість. Інколи мені здавалось, що я не на вечорах, а на вечорницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити. Я не знав куди діватись, але відчував, що так далі жити не можна» [1, с. 422].

У кінематографі почався бурхливий період творчого зростання О. Довженка. Першою була стрічка «Вася-реформатор», автором сценарію якої був він сам. У жовтні 1926 р. було закінчено фільм «Ягідка кохання». У 1927 — «Сумку дипкур'єра», де він єдиний раз знявся у своїх фільмах у ролі кочегара. А 1928 р. вийшла знакова для українського кінематографу «Звенигора», у 1929 р. — уже політизований «Арсенал».

На Одеській кінофабриці панували досить ліберальні порядки для літераторів, акторів, режисерів, які запровадив Ю. Яновський

та інші керівники. І О. Довженко зміг досягти успіху, незважаючи на провал перших двох фільмів, маючи тільки талант режисера, без відповідної освіти. Майк Йогансен і відомий військовий діяч УНР Юрко Тютюнник стали авторами сценарію фільму «Звенигора», який значно переробив О. Довженко, тому вони згодом зняли свої прізвища з титрів. Можливо, це також спричинило увагу ДПУ до постаті О. Довженка в той час. Саме на Одеській кінофабриці концентрувалися значні сили українських митців. Враховуючи ставлення В. Леніна та більшовицького керівництва до кіномистецтва як до значного пропагандистського ресурсу, стеження за митцями тут було системним. Спочатку О. Довженко цікавив органи в контексті подій на кінофабриці, а не індивідуально.

Між 12 жовтня і 1 листопада 1927 р. була написана доповідна записка одеського окружного відділення ДПУ про спробу групи режисерів-українців і акторів Одеської кінофабрики організувати своє об'єднання. Приводом для агентурної роботи ДПУ став антагонізм між режисерами, акторами-українцями та невеликою групою росіян. Це цікавить нас як прояв великодержавного шовінізму в мистецькому середовищі УСРР того часу. Протистояння мало дві причини: привілейоване становище росіян (насамперед матеріальне) і їхнє зневажливе ставлення до українців та всього українського. Найбільше обурення українців викликало те, що заробітна платня О. Довженка була 300 рублів, а російського режисера М. Охлопкова — 550. Також останній отримував кращі сценарії і мав договір на два фільми, а О. Довженко — договір тільки на рік. Нерівність полягала у тому, що російський режисер мав безстроковий договір і гарантовані зйомки. Так само неспівмірними були і витрати на зйомки фільмів: для М. Охлопкова — 70 000 рублів, для Ф. Лопатинського — 30 000 рублів ¹².

На ці ж події, характеризуючи ситуацію на Одеській кінофабриці, вказав Василь Марочко в монографії «Олександр Довженко. Зачарований Десною» за документами, які зберігаються в Державному архіві Одеської обл. Учений вважає, що доповідна записка керівника Одеського окрвдділу ДПУ І. Леплевського до центральних органів ДПУ восени 1927 р. про спробу групи українців-режисерів та акторів Одеської кінофабрики організувати своє об'єднання «є чи не

¹² Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 111–112.

першим документом, що фіксує початок агентурного стеження ГПУ за О. Довженком» [5, с. 126–127].

Особливо обурювало українську частину творчих робітників кінофабрики зверхнє ставлення. Зокрема, був інцидент із редактором кінофабрики К. Фельдманом, який вимагав від Ф. Лопатинського розмовляти з ним російською мовою і написав скаргу директору кінофабрики П. Нечесі. Цікаво, що ДПУ знало, що вже наступного дня К. Фельдман розповідав редакторові журналу «Шквал» С. Радзинському, що «зможе себе поставити належним чином на українській фабриці»¹³. Але ці відомості потребували агентурної перевірки, оскільки конфлікт ускладнив проникнення до українського середовища кінофабрики. Важливо зазначити, що про цей інцидент НКО М. Скрипник згадував на спеціальній кінонаradі при ЦК КП(б)У, яка проходила з 31 січня по 3 лютого 1928 р. Він став на бік українців і був переконаний, що К. Фельдмана потрібно загалом усунути з ВУФКУ. Врешті його хоч і зняли з посади редактора, але залишили сценаристом ВУФКУ¹⁴.

Не дивно, що ДПУ упереджено вважало, ніби причиною конфлікту був «вузький націоналізм» українців, які стверджували, що росіяни з Москви мали організаційні й матеріальні переваги над українськими акторами і режисерами, які не хотіли більше бути «бідними родичами» та самопринижуватись. Саме створення українського об'єднання в ДПУ вважали проявом «шовіністичних тенденцій» українського складу творчих працівників. Припускали, що ініціаторами були О. Довженко і Ф. Лопатинський, які чотири рази влаштовували для цього збори. Перші з них відбулися на квартирі О. Довженка. Були присутні А. Бучма, О. Перегуда, Ф. Лопатинський, А. Любченко та ін.¹⁵ На других зборах, за даними ДПУ, О. Довженка не було, але зібралися Г. Стабовий, Д. Демущкий, Д. Бузько, Л. Швачко, О. Перегуда, О. Каплер, П. Долина та ін. Запрошували директора П. Нечесу, але він не прийшов. Уже на четвертому засіданні, де О. Довженка знов не було, учасники розробили платформу організації. Раніше вирішили не приставати до Колективу режисерів, літераторів і сценаристів (КОРЕЛІС, Харків) чи «Авангарду»

¹³ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 112.

¹⁴ Там само. С. 112–113.

¹⁵ Там само. С. 113.

(Київ). Метою організації було запровадження змін і покращення кінопроцесу.

Але подальші події ще більше загострили конфлікт. Неприйняття в групу М. Охлопкова, К. Фельдмана та інших привело до того, що перший написав заяву на звільнення, і неукраїнська частина готова його була підтримати. Дирекція вирішила влаштувати збори 12 жовтня 1927 р., щоб урегулювати конфлікт. Але збори ще більше загострили протистояння. М. Охлопков звинувачував українців у москводстві та контрреволюції, а українці доводили, що ці звинувачення необґрунтовані та провокативні. Висловився і О. Довженко: «Створюється така думка, якщо один — це ще українець, а коли ж збираються два українці — це вже підозріло, а якщо три — це вже контрреволюція; як бачите, нам збиратись не можна, нас ще можуть звинуватити в контрреволюції, і з сьогоднішнього дня я забороняю, щоб хто-небудь приходив до мене на квартиру»¹⁶. А Амвросій Бучма, за відомостями ДПУ, начебто сказав, що він уже давно не носить жовто-блакитний бант, але після таких промов М. Охлопкова він знову буде змушений начепити його¹⁷.

Налякані таким перебігом подій, українці далі не намагалися створити власну групу, а більшість вступила до КОРЕЛІСУ. В ДПУ була своя відповідь на ці події — ще до засідань «був намічений і оброблявся» один працівник кінофабрики із українців, і зрештою його завербовували. Хто це, поки що встановити не вдалося, але він був близький до згаданої групи. За його допомогою було заплановано «розробити» добре згуртовану українську частину колективу та з'ясувати причини протистояння. Для подальшої обробки були визначені ще двоє осіб з ініціативної групи, і один із них уже майже погодився на співробітництво. Цю доповідну записку надсилав начальник одеського окрвідділу ДПУ, згодом відомий чекіст-високопосадовець І. Леплевський. До неї було додано протокол засідання художньої ради кінофабрики від 12 жовтня 1927 р.¹⁸

За 9 квітня 1928 р. у документах ДПУ збереглася велика доповідна записка, яка стосувалася стану справ на Одеській кінофабриці, знову за підписом І. Леплевського. Там, на думку ДПУ, були

¹⁶ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 115–116.

¹⁷ Там само. С. 116.

¹⁸ Там само. С. 115–116, 117–124.

виявлені факти безгосподарності, протекціонізму та «інших ненормальностей»¹⁹. Випустили 18 повнометражних фільмів на 1 150 000 рублів. Частина картин допустила вихід за кошторис, а частина — навпаки. Саме так О. Довженко зняв «Звенигору» (замість 84 408 рублів — 75 000). Розрахунок кошторисів складений неточно, тому доводилося витрачати більші чи менші суми²⁰. Найвдалішим фільмом «кінознавці» із ДПУ вважали «Звенигору». І хоч критика високо оцінила народження нового майстра кіно, для глядачів стрічка не була зрозумілою і в прокаті провалилася²¹.

15 вересня 1928 р. уже з Харкова в Одесу та Житомир надійшов лист із контррозвідувального відділу ДПУ УСРР до окружних відділів про встановлення оперативного контролю за О. Довженком. Цей короткий документ містив багато помилок щодо нього: рік народження — 1890, а не 1894, де народився — також зазначено неточно. Правильно було вказане лише місце роботи — Одеська кінофабрика. Просили встановити місце перебування письменника, а потім обіцяли надіслати компрометуючі матеріали²². Також неточностями і вигадками рясніла виписка зі зведення секретного співробітника Пори: О. Довженка він називав ад'ютантом гетьмана та вказував на підривну роботу боротьбистів. І справді, згодом було надіслано компромат із Житомира про події грудня 1919 р.²³ Ці факти опосередковано свідчать про зацікавленість особою кінорежисера. Можливо, матеріали збирали до справи-формуляра, заведеного на нього.

Важливо, що агент Пора 1928 р. повідомляв про О. Довженка як відомого режисера фільму «Звенигора» [7, с. 210]. Можна припустити, що ця зацікавленість режисером спричинена участю в написанні сценарію М. Йогансена та Ю. Тютюнника.

Далі Контррозвідувальний відділ ДПУ звертався 9 листопада 1928 р. до київського окрвідділу з аналогічним проханням «встановити» режисера в Києві, куди він переїхав. А вже 13 листопада відділ політконтролю ДПУ УСРР надіслав до контррозвідувального інформацію про О. Довженка, де були відображені його проживання

¹⁹ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 125–134.

²⁰ Там само. С. 125–126.

²¹ Там само. С. 127.

²² Там само. С. 135.

²³ Там само. С. 136–137.

і праця в Одесі. Згадано також його участь в організації українців та вчителювання в Житомирі ²⁴.

У квітні 1929 р. його вже вів Київський окружний комітет. В агентурному зведенні із посиланням на секретну співробітницю (с/с) Краєву йшлося про те, що О. Довженко — «режисер, п'явка, яка присмокталася до ВУФКУ для викачування разом з дружиною, артисткою Солнцевою, близько 1000 руб. в місяць». Припускаємо, що ця секретна співробітниця була із середовища кінофабрики і дуже заздрила популярності та статкам О. Довженка. Вона також розповідала про компанію «націоналістів», про підтримку режисером Л. Троцького та зловтіху О. Довженка щодо некомпетентності секретаря ВУЦВК П. Буценка. Мова йшла про портрет Г. Петровського, який написав О. Довженко, — партійний керівник вказав на бородавку Г. Петровського, якої не було на портреті ²⁵. Як бачимо, фіксували і незначні факти як політичний компромат.

Надалі О. Довженко потрапляв до спецзведення ДПУ у зв'язку зі згаданим вступом представників української частини творчого колективу Одеської кінофабрики до КОРЕЛІСу. Зокрема, у спецзведенні відділу політконтролю ДПУ від 10 липня 1929 р. йшлося не тільки про боротьбу угруповань усередині КОРЕЛІСу, а й про те, що у кулуарах з'їзду цього колективу в Одесі, представники харківського угруповання О. Досвітній, О. Копиленко, І. Сенченко висловлювали «недовольство на адресу Довженка за його знущання в фільмах над українською шовіністично налаштованою інтелігенцією» ²⁶. Ішлося насамперед про «Звенигору» й «Арсенал». І в документі було зазначено про доручення Одеському відділу ДПУ вербувати і розробляти агентів серед українських працівників ²⁷.

У донесенні одного з них, Арсенальця, 6 серпня 1929 р. вказано, що Д. Фальківський, М. Бажан, О. Довженко, Г. Косинка із ВУФКУ (за словами його брата) є групою, яка «дивиться на нинішній період як на похід проти українців» ²⁸. До цієї групи начебто належав і Борис Тенета. Агент також зауважив протиборство в середовищі митців, зокрема те, що ця група хоче «обробити» комсомольця, автора п'єси «На грані» О. Корнійчука, який працював у ВУФКУ. Якщо ж цього

²⁴ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : [зб. арх. док. : у 2 т.]. Т. 1. 1919–1940 рр. / упоряд. Р. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. С. 139–140.

²⁵ Там само. С. 141.

зробити не вдасться — його виживуть з установи. До арешту С. Єфремова, якого вважали консерватором, поставились як до «репресивного походу проти українців адже він — національна сила»²⁹. У цей час відбулись арешти в справі СБУ. Із вересня 1929 р. наклепи надходили з Київської кінофабрики. А це вже новий етап життя О. Довженка.

Загальна кількість агентурних донесень у справі-формулярі на О. Довженка, за підрахунками Ю. Шаповала, становила у 1928 р. два, у 1929 р. — п'ять; найбільше в 1940 р. — 37 та 1941 р. — 54. Цікаві дослідження вченого про те, хто з агентів до цього причетний. Зокрема, обидва повідомлення за 1928 р. належать Порі, а 1929 р. по одному донесенню надали Хімік, Свій, Кашолін та один без агентурного псевдоніма. У підрахунки закралася помилка — у таблиці секретних співробітників подано чотири повідомлення, а в таблиці загальної кількості повідомлень за роками — п'ять [7, с. 122–125].

Тут варто ретроспективно згадати важливий і розлогий документ від 3 липня 1940 р., який прийняв начальник 2-го відділу УГБ УНКВД Співак від важливого агента Стріли. Під цим псевдо значився відомий письменник та друг режисера Юрій Смолич. Він стверджував, що в 1923–1924 рр. О. Довженко був близький до В. Еллана-Блакитного, Г. Гринька, О. Шумського, М. Ялового, підтримував добрі стосунки з М. Хвильовим (без побутової дружби), якого вважав «кращим майстром в літературі і погляди якого у питаннях мистецтва поділяв»³⁰. Дружив із М. Бажаном, Ю. Яновським, увійшов до ВАПЛІТЕ, хоч і не був активним, оскільки працював на Одеській кінофабриці. Стріла зазначив важливу обставину: розрив із М. Хвильовим та ВАПЛІТЕ після «Звенигори». Середовище українських літераторів, яке гуртувалося навколо ВАПЛІТЕ, звинувачувало режисера в «орієнтації на Москву», висміюванні «українських націоналістів» [7, с. 210–211]. Натомість О. Довженко називав їх «хуторянами» і «кооператорами», заявляв, що орієнтується на Москву як на «столицю світового пролетаріату і колиску Жовтневої революції»³¹. Із виїздом до Москви він майже урвав стосунки із українськими культурними колами.

²⁶ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб... С. 143.

²⁷ Там само. С. 142–143.

²⁸ Там само. С. 144.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 590.

³¹ Там само. С. 591.

Під час відомої поїздки українських літераторів, діячів мистецтва на Декаду української культури до Москви в лютому 1929 р. в театрі «Ермітаж» 12 лютого відбувся громадський перегляд «Арсеналу», а також українських митців повезли в МХАТ на виставу М. Булгакова «Дні Турбіних». Ці перегляди вплинули на зміст розмови письменників під час зустрічі з Й. Сталіним. Після політичної промови Сталіна редактор журналу «Критика» в Харкові Василь Десняк зауважив вождеві, що в «Днях Турбіних» більшовики перемагають, бо відроджують єдину і неділиму Росію. А з місця було зауваження, що білогвардійці зображені як ідеалісти, а українського полковника генерального штабу показано «диким, некультурним». Фіксували розмову московські стенографістки, які не знали в обличчя українських діячів культури, тому їхні слова позначено знеособлено як «голос з місця» [1, с. 195]. І це був закид «Арсеналу» й О. Довженку, якого поставили в один ряд із М. Булгаковим. Сталін все пояснив тим, що артисти — не комуністи і з них зайве щось вимагати. Потім ця розмова вплинула на долю письменників — більшість із них була знищена. Але Сталін врятував О. Довженка для того, щоб мати придворного кінорежисера [1, с. 194–195].

Фільм «Земля» — найвідоміший шедевр О. Довженка — також фігурував у справі-формулярі. В агентурному донесенні Кашолін, який, очевидно, працював на київській кінофабриці, повідомляв про значні «перевитрати» на зйомки фільму й оцінював ці дії як «економічну контрреволюцію». Ішлося про кошти на штучний сад, закупівлю фруктів у листопаді 1929 р., на експедицію в Сухумі для зйомок яблуневого саду на натурі, оскільки від штучного О. Довженко відмовився. Також агент Свій повідомляв про витрату 7000 рублів на поїздки знімальної групи в Сухумі [7, с. 218–219]. Критика фільму за недостатньо правильний «класовий підхід», «порнографічні елементи» та ін. призвела до заборони його показу. І рішення було ухвалене на рівні оргбюро ЦК ВКП(б) 16 квітня 1930 р. [7, с. 224]. Але за кордон 19 червня 1930 р. для промоції «Землі» та вивчення нових технологій кіно О. Довженко виїхав, хоч Київський окружний відділ ДПУ був проти, оскільки вважав, що режисер буде використаний еміграцією і може не повернутися в СРСР [7, с. 227].

Справа СБУ, сфабрикована ДПУ, стала рубіжною під час стеження, контролю та репресій проти української інтелігенції. Було створено нові, жорсткі умови, тоталітарний режим перейшов до насильницької трансформації суспільства. Тому подальше стеження

за О. Довженком ми не розглядаємо, оскільки це змістовно і хронологічно новий етап. Лише зауважимо, що в щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР за 5–10 грудня 1929 р. відзначено реакцію різних кіл громадськості та, зокрема, кінорежисера на цю важливу подію. Увагу звернено не на вірогідність справи, а на оцінки виступів представників української громадськості. О. Довженко на зборах співробітників ВУФКУ засудив діячів СВУ. Але, вочевидь, завдяки агентурним даним, каральним органам стали відомі слова дружини О. Довженка Ю. Солнцевої: «Дивуюсь, як може Довженко, будучи в душі “за них”, кривити душею і розпинатися за Радянську владу, огидно бачити його в такому стані»³².

Про ціну виживання митця в тоталітарному суспільстві писала Віра Агеєва в статті «Геній і ціна компромісу»: «Чвертьстолітня історія соціалістичного реалізму експериментально підтвердила, що свобода є неодмінною умовою творчого процесу. За урядовими директивами й рознарядками шедеври не народжувалися» [1, с. 398]. Усе це цілковито стосується і творчості О. Довженка, який, звісно, розумів, що тоталітарна система не може повністю контролювати творчість. Дослідниця наводить слова кінорежисера з його щоденника 10 жовтня 1954 р., уже після смерті Сталіна: «Їхня влада має ненавидіти мою художницьку владу»³³.

Оцінюючи постать О. Довженка, Ольга Полюхович вказала на парадоксальність митця. «Ікона соціалістичного реалізму», він відчував розчарування і водночас намагався не випасти з радянського ідеологізованого контексту. Розчарування, сумніви, каяття, ностальгія породжують роздвоєну ідентичність. І саме ця дуальність — національне та радянське — і є осердям життя О. Довженка, його індивідуальної драми. Можна погодитися з авторкою, що колаборація зі сталінським режимом приваблювала можливість отримати визнання і широку аудиторію. Українські митці в умовах бездержавності змушені були йти на співпрацю з окупантами [6, с. 97–98].

Отже, від початку встановлення більшовицького режиму в Україні О. Довженко став об'єктом пильної уваги радянських каральних органів — насамперед через причетність до армії УНР. Але йому

³² Українська інтелігенція і влада : зведення секрет. від. ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. С. 632.

³³ Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків : Фоліо, 2013. С. 485.

вдалося уникнути покарання, оскільки втрутилися впливові члени партії боротьбістів. Згодом ця обставина також привернула увагу до постаті митця. У 1920-ті роки за ним уважно наглядали у зв'язку з роботою на Одеській кінофабриці, участю в літературно-мистецькому житті. І хоч наявна джерельна база не дає змоги з'ясувати точної дати відкриття справи-формуляра на кінорежисера, художника і письменника О. Довженка, але можна припустити, що від 1919 р., коли він був заарештований як вояк армії УНР, цей нагляд не припинявся, хоч перші документи стеження датовані 1927 р.

1. Довженко без гриму : листи, спогади, арх. знахідки / упорядкув. і коментар В. Агеевої і С. Тримбача. Київ : Комора, 2014. 472 с.
2. Корогодський Р. Довженко в полоні : розвідки та есеї про Майстра / упоряд. В. Шевчук. Київ : Гелікон, 2000. 347 с.
3. Кошелівець І. Олександр Довженко : спроба творчої біографії. [Нью-Йорк] : Сучасність, 1980. 428 с.
4. Марочко В. Зачарований Десною : іст. портрет О. Довженка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 285 с.
5. Марочко В. Олександр Довженко. Зачарований Десною. Київ : Парлам. вид-во, 2019. 576 с.
6. Полюхович О. П. Національно-культурна ідентичність у щоденникових записах Олександра Довженка // Наукові записки НаУКМА. Літературознавство. Київ, 2018. Т. 1. С. 97–103. <https://doi.org/10.18523/2618-0537.2018.97-103>
7. Шаповал Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Ін-т політ. дослідж. Пол. акад. наук. Варшава ; Київ ; Харків, 2022. 353 с.
8. Шудря М. Геній найщирішої проби : нариси, розвідки, рецензії, інтерв'ю, публікації / ред. Л. Череватенко. Київ : Юніверс, 2005. 384 с.

REFERENCES

1. Aheieva, V., & Trymbach, S. (Comps.). (2014). *Dovzhenko bez hrymu: Lysty, spohady, arkhivni znakhidky* [Dovzhenko without makeup: Letters, memories, archival finds]. Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
2. Korohodskiy, R. (2000). *Dovzhenko v poloni: Rozvidky ta esei pro Maistra* [Dovzhenko in captivity: Intelligences and essays about the Master]. Kyiv, Ukraine: Helikon. [In Ukrainian].
3. Koshelivets, I. (1980). *Oleksander Dovzhenko: Sproba tvorchoi biohrafii* [Oleksandr Dovzhenko: Attempt at a creative biography]. New York, NY: Suchasnist. [In Ukrainian].

4. Marochko, V. (2006). *Zacharovanyi Desnoi: Istorychnyi portret Oleksandra Dovzhenka* [Enchanted by Desna: Historical portrait of Oleksandr Dovzhenko]. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiiia". [In Ukrainian].
5. Marochko, V. (2019). *Oleksandr Dovzhenko. Zacharovanyi Desnoi* [Oleksandr Dovzhenko. Enchanted by Desna]. Kyiv, Ukraine: Parlam. vyd-vo. [In Ukrainian].
6. Poliukhovych, O. P. (2018). Natsionalno-kulturna identychnist u shchodennykovykh Zapysakh Oleksandra Dovzhenka [National and cultural identity in the diary entries of Oleksandr Dovzhenko]. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Literaturoznavstvo*, 1, 97-103. <https://doi.org/10.18523/2618-0537.2018.97-103> [In Ukrainian].
7. Shapoval, Yu. (2022). *Neproshchenyi. Oleksandr Dovzhenko i komunistychni spetssluzhby* [Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the communist special services]. Warsaw, Poland; Kyiv, Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Shudria, M. (2005). *Henii naishchyryshoi proby: Narysy, rozvidky, retsenzii, intervii, publikatsii* [Genius of the most sincere test: Essays, intelligences, reviews, interviews, publications]. Kyiv, Ukraine: Yunivers. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 17.09.2024

Oleksandr BON, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Ukrainian History Department, Faculty of Social Sciences and Humanities, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine).

Oleksandr Dovzhenko under the supervision of the SPA in 1920s.

The purpose of the article. Oleksandr Dovzhenko is one of the most prominent representatives of the Ukrainian literary and artistic intelligentsia of 1920-1950s. As soon as his active participation in the struggle for Ukrainian statehood was mentioned in his biography, he was under the monitoring of Soviet punitive authorities from the very beginning of the Bolshevik regime. The SPA (State Political Administration) materials were later used for ideological harassment and pressure on the director, the artistic environment of Ukraine, and the formation of the Soviet grand narrative. The purpose of the article is to identify the main reasons for the surveillance of the young artist, director and screenwriter as well as set up of the main directions, forms and methods of surveillance by the Soviet secret services, and the impact of this process on the literary and artistic intelligentsia in the 1920s. **The research methodology** is based on the principles of scientific objectivity, systematicity and historicism. Special historical methods were used: biographical, problematic and thematic, microhistorical, retrospective, prosopographic. **Scientific novelty of the study.**

Since the ideological persecution and surveillance of the leading film director during the 1930s and 1950s have been studied in detail by historians and film scholars, the author focused on the 1920s, when O. Dovzhenko had not yet acquired the status of the most talented filmmaker in Ukraine. The documents of the State Political Administration clearly demonstrate the penetration of the repressive system into the literary and artistic intelligentsia as early as the 1920s. O. Dovzhenko was present in the weekly reports of the Secret Department of the SPA of the Ukrainian SSR in 1927-1929. The file on the artist, which was opened by the SPA, also provides valuable material. **Conclusions.** From the very beginning of the Bolshevik dictatorship, Soviet special services were interested in Oleksandr Dovzhenko, as he participated in the struggle for Ukrainian statehood and was a member of the Ukrainian Communist Party of Fighters. Over time, having occupied a prominent place in the literary and artistic process, film production, he was already considered an important object of monitoring. The materials of the SPA of 1920s were supplemented in 1930s and became a lever of influence on the creativity and personality of the filmmaker and led to a change in the direction of his film activity and ideological transformation.

Key words: Oleksandr Dovzhenko, State Political Administration (SPA), punitive bodies, surveillance, Ukrainian literary and artistic intelligentsia, 1920s.